

GULUZRA HAMRAQULOVA,

Andijon davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası v.b.dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'ZBEK TILIDAGI FONOPOETIK VOSITALAR VA ULARNI TASNIFLASH MASALASI

Annotatsiya: Maqolada fonetik birliklarning semantik va stilistik yuk tashishi haqida fikr bildirilgan. Jahon va o'zbek tilshunosligida bir qator tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar, poetik matndagi adib intensiyasini yuzaga chiqarishda barcha fonetik birliklar, xususan, unli va undoshlar, ularning turli xil kombinatsiyalari, ohang, urg'u, to'xtam kabi segment va ustsegment birliklar o'ziga xos vazifa bajarishi tahlil etildi.

Kalit so'zlar: segment va ustsegment birliklar, segment fonostilistika, prosodik fonostilistika, fraza, takt, fonetik so'z, bo'g'in, intonatsiya, assonans, alliteratsiya, anafora, tovushlar simvolizmi (onomatopeya), geminatsiya.

Аннотация: В статье излагаются теоретические представления, выдвинутые рядом исследователей мирового языкознания, в том числе и в узбекском языкознании, о семантической и стилистической нагрузке фонетических единиц, всех фонетических единиц, в частности, гласных и согласных, их различных типов, в раскрытии авторского замысла в поэтическом тексте проанализировано, что сегментные и супraseгментные единицы, такие как сочетания, тон, ударение, стоп, выполняют определенную задачу.

Ключевые слова: сегментные и супraseгментные единицы, сегментная фоностилистика, просодическая фоностилистика, фраза, такт, фонетическое слово, слог, интонация, ассонанс, аллитерация, анафора, звуковая символика (ономатопея), геминация.

Abstract: The article presents theoretical ideas put forward by a number of researchers of world linguistics, including Uzbek linguistics, about the semantic and stylistic load of phonetic units, all phonetic units, in particular, vowels and consonants, their various types, in revealing the author's intention in a poetic text. It is analyzed that segmental and suprasegmental units, such as combinations, tone, stress, stop, perform a specific task.

Key words: segmental phonostylistics, prosodic phonostylistics, phrase, beat, phonetic word, syllable, intonation, assonance, alliteration, anaphora, sound symbolism (onomatopoeia), gemination.

Til tizimini tashkil etuvchi struktur elementlarning har biri shu sistema tarkibida muayyan o'xshash belgilari asosida o'zi mansub qatordagi boshqa birliklar bilan umumiylikni hosil qiladi. Shu bilan birga, u o'ziga xos funksiyalashish xususiyatiga ko'ra umumiy qatordan farq qiladi. Tilning fonetik strukturasi tashkil etuvchi birliklari ham ularning segment yoki ustsegmentligidan qat'i nazar, nutq jarayonida so'zlovchining intensiyasini yuzaga chiqaruvchi vositaga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, adib fonetik vositalarni poetik imkoniyatlari bilan voqelantirishi mumkin. Poetik matndagi adib intensiyasini yuzaga chiqarishda barcha fonetik birliklar, xususan, unli va undoshlar, ularning turli xil kombinatsiyalari, ohang, urg'u, to'xtam kabi segment va ustsegment birliklar o'ziga xos vazifa bajaradi.

Fonetik birliklarning semantik va stilistik yuk tashishi haqidagi fikrlar jahon tilshunosligida, shu qatorda, o'zbek tilshunosligida ham bir qator tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan.

Tilshunoslikda fonosemantikaning ajratilishi va uning mustaqil yo'nalish sifatida rivoj topishi rus tilshunosi S.V.Voronin nomi bilan bog'liq. Inson nutqiga oid har bir tovushning ong osti ma'noga ega ekanligi haqidagi dastlabki g'oya esa Amerika tilshunosi Ch.Osgudga tegishli bo'lib, olimning ushbu g'oyasi til egalarining muayyan kontingenti o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar natijalari asosida shakllangan edi. Ch.Osgudning tovushlarning semantik xususiyati haqidagi fikrlari rus tiliga A.P.Juravlev tomonidan olib kirilganligi ham ma'lum. Shunga qaramay, tadqiq obyekti tilning tasviriy tovushlar tizimi bo'lgan tarmoqning ajratilishi va uning mustaqil soha sifatida rivoj topishida S.V.Voronin alohida e'tirof etiladi. Uning "Оснoвы фоносемантики" nomli monografiyasida tovushlarning semantik imkoniyatlari va ularning matn tarkibida, ayniqsa, poetik matnda muallif intensiyasini yuzaga chiqarishda benazir vosita ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [11.244.]. Olim fonosemantikani fonetikadan ham, fonologiyadan ham farqlash zarurligini ta'kidlagan holda, uni tovushlarga tilning, nutqning motivlangan belgisi sifatida qarovchi ta'limot sifatida e'tirof etadi. Uning fikricha, tovushlar semantikasini, bir tomondan, ularning akustik-artikulyatsion xususiyatlarini, ikkinchi tomondan, ularning til egalari tomonidan qabul qilinish xususiyatlarini e'tiborga olgan holda talqin qiluvchi fonosemantikaning fonetik asosini tovushlarning talaffuz etilish va qabul qilinish imkoniyati tashkil etadi.

Tovushlarning semantik xususiyatlari bilan bir qatorda, matnning fonostilistik markerlanganlik masalasi ham zamonaviy tilshunoslikning kun tartibida mustahkam o'rin olgan masalalardan biridir. Buning sababi barcha lisoniy jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazuvchi ommaviy kommunikatsiya vositalarining tezkor rivojlanishi bilan izohlanmoqda. Shuning uchun fonostilistika ham alohida tadqiq yo'nalishiga aylanib, fonetik hodisalar va jarayonlarning stilistik xususiyatlarini muloqot aktining umumiy ekstralingvistik manzarasini hosil qiluvchi omillarini hisobga olgan holda o'rganish uning predmetini tashkil etmoqda. Chunki nutq muloqot vaziyati, kommunikantlarning niyati hamda ijtimoiy omillar ta'sirida o'zgarib boradi. Shu nuqtayi nazardan, muayyan ekstralingvistik vaziyatda voqelanadigan uslubiy markerlangan segment va ustsegment birliklar yig'indisi fonetik uslubni tashkil etadi.

Fonetik birliklarning poetik imkoniyatlari xususida fikr yuritar ekan, O.Tursunova ham badiiy matnda tilning barcha sath birliklari poetik funktsiya bajarishini ta'kidlab, tovushlarning badiiy nutq tarkibidagi emotsional-ekspressiv funktsiyalarini o'rganuvchi lingvopoetikaning tarkibiy qismi fonopoetika ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, badiiy nutqda uslubiy funktsiya bajaruvchi fonetik-fonologik vositalar fonopoetik birliklar ekanligini qayd etadi [8.132.]. Fonetik birliklarning barchasiga muloqot jarayonida muayyan stilistik vazifa yuklanadi. Bunda unli va undosh tovushlarning akustik imkoniyatlari, ularning takrori bilan bog'liq hodisalar, urg'u va intonatsiya alohida e'tirof etiladi.

T.Kraves fonetik uslubning shakllanishida ritmik-melodik vositalarning mavqeyini tovushlardan ustun qo'yadi. Buni olim fonemalarning belgilari hamda ularning voqelanishi matnning uslubiy xususiyatlariga bog'liq emasligi bilan izohlagan holda, tovushlar simvolizmi bundan mustasno ekanligini ta'kidlaydi va fonostilistik sxemaning fonema sathida shakllanmasligini, chunki matn uslubini tanlashda so'zlovchi fonemalar chastotasiga e'tibor qaratmasligini e'tirof etadi [6.136-142.].

M.Djusupov va Q.Saparovalar esa fonetik stilistikani uning obyektiga ko'ra segment fonostilistika va prosodik fonostilistikaga ajratadilar. Bunda segment fonostilistikaning o'rganish doirasiga segment birliklarning, ya'ni fonemalarning stilistik imkoniyatlari kirishini, prosodik fonostilistikaning doirasida esa til intonatsion strukturasi tashkil etuvchi komponentlar, urg'u hamda singarmonizm kabilar o'rganilishi ta'kidlanadi [2.306-316].

O.Tursunova badiiy nutqning barcha turlarida ohang uslubiy vazifa bajarishini qayd etadi. Uning ta'kidlashicha, "poetik nutq xususiyatlaridan ayrim jihatlarini ochib beruvchi, uning obrazli tarzda namoyon bo'lishini belgilovchi va, albatta, so'zlovchining muayyan ma'nodagi munosabatini aks ettiruvchi vositalardan biri ohangdir. Tovush tempi, tembri, gapirish manerasi, so'zlarni talaffuz etish usullari, ovozning nutq tovushi doirasida va muayyan vaqt birligi davomida tovlanishi sifatida baholanayotgan intonatsiya so'zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga bo'lgan ma'lum bir munosabati (murojaat, xitob, kinoya, gina, achinish, shodlanish, taajjub, g'azab)ni anglatuvchi ifodaviylikning asosiy vositasidir. Bu xususiyat poetik fikrni tinglovchiga, serjilo hamda ta'sirchan yetib borishiga xizmat qiladi" [8.26]. Masalan:

Otang sochidagi oqlar – gunohing.

Onangdek sarg'aygan bog'lar gunohing.

Shaharga mahkamroq bog'lar gunohing.

Ketolmaysan, ketolmaysan-a... [5.248.]

("Arosat", 11-bet.)

Intonatsiya tilning supersegment birligi bo'lib, u uni tashkil etuvchi elementlarning barqaror munosabatlaridan tashkil topgan murakkab butunlik hisoblanadi. Intonatsiyaning tarkibiy qismlari ilmiy adabiyotlarda turlicha ko'rsatiladi. D.Nabiyeva ularni umumlashtirgan holda, quyidagicha belgilash mumkinligini qayd etadi: asosiy ovoz tonining pasayib ko'tarilishini nazorat qiluvchi komponent – melodika; jozibali artikulyatsiya tezligining o'zgarishini nazorat qiluvchi nutq tempi; artikulyatsion harakatlar kuchining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan ovoz balandligi; nutq jarayonida fonatsiyaning to'xtalishi, ya'ni pauza; urg'u hamda ovozning o'ziga xos bo'yoqdorligini aks ettiruvchi ovoz tembri [7.244]. Ta'kidlash lozimki, intonatsiya tarkibidagi komponentlar mavqeyi masalasi ham fonetistlar o'rtasidagi munozaralarga sababdir. Ba'zi tilshunolar intonatsiyaning asosiy komponenti sifatida melodikani ajratsalar, boshqalari urg'u va pauzani ko'rsatadilar [4]. Bu borada prof. D.Nabiyevaning fikrlari e'tiborga loyiq. Uning ta'kidlashicha, "til sistemasida intonatsiyani tashkil etuvchi komponentlar teng qimmatlidir. Lekin bu komponentlarning mavqeyi nutq jarayonida so'zlovchining emotsional holati, kommunikativ maqsadi, nutq vaziyati va har bir xususiy tilning o'ziga xos jihatlar kabi omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin"[7.244].

Intonatsiya leksik va grammatik vositalar singari gapni tashqi tomondan shakllantiruvchi, sintaktik uyushtiruvchi vositadir. Demak, intonatsiyaning funksiyasi nutq jarayonida ko'rinadi. V.G.Gak ta'kidlaganidek, intonatsiya gapda ikki funksiyani bajaradi: struktur-sintaktik (uyushtiruvchi) va xususiy semantik [3.102].

Intonatsiyaning struktur-sintaktik funksiyasi intonemalarni birlashtirish va ajratish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Bunda jumlaning tugallanganligi yoki tugallanmaganligi, jumla komponentlari o'rtasidagi sintaktik aloqa va munosabatlar, ularning uyushganligi va uyushmaganligi kabi oppozitsiyalar ifodalanadi.

Intonatsiyaning semantik funksiyasi esa kommunikatsiya jarayonida yuzaga chiqadi. Unda jumla mazmunining shakllanishida nutq akti va muloqot vaziyatining ta'siri nazarda tutiladi. Bunga ko'ra, intonatsiya gaplarning kommunikativ hamda informativ turlarini, mazmuniy tugalligi, emotsional bo'yog'ini, kommunikantlarning bir-biriga va bildirilayotgan fikrga munosabatlarini ifodalaydi. Masalan:

Xolida uchinchi kursga o'tdi – kim o'tdi?

*Xolida **uchinchi kursga** o'tdi – nechanchiga o'tdi?*

*Xolida uchinchi kursga **o'tdi** – nima qildi?*

kabi gapning aktual bo'linishi, ya'ni undagi tema-rematik munosabat intonatsiya vositasida, xususan, logik urg'u hamda pauzaning o'rniga qarab belgilanadi.

B.O'rinboyev intonatsiyani quyidagi turlariga ajratadi:

1. Grammatik yoki sintaktik-sintagmatik intonatsiya. Bu, odatda, sintaktik bo‘linishning, mazmunning boshqaligini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu xil intonatsiya gaplarni sintaktik bo‘laklarga ajratishda va so‘z tarkibida aniq ko‘rinadi. Masalan: *Katta mevali daraxt* (mevasi katta). *Katta mevali daraxt* (daraxt katta).

2. Mantiqiy yoki mantiqiy-ekspressiv intonatsiya. Bu intonatsiya grammatik-fikriy munosabatni belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Bunda mantiqiy urg‘uning o‘rni o‘zgacha. Masalan: *U keldi, men ketdim* (sanash: *U keldi va men ketdim*). *U keldi – men ketdim* (sabab: *U kelgani uchun men ketdim*. *U keldi – men ketdim* (Ikki ishning bo‘lishida oradagi vaqtning qisqaligi: *U kelishi bilan oq men ketdim*).

3. Emotsional-ekspressiv intonatsiya. Intonatsiya ekspressivlikka boy, mantiqiy kuchga egaligi bilan ajralib turadi. Bunda so‘zlovchi avvalo nutqning badiiy go‘zalligiga, qolaversa fikrning o‘ta ta’sirchanligiga erishadi [10.58].

Demak, poetik asarlarda ham matnning mazmuniy-pragmatik xususiyatlarini aniqlashda, uning badiiy-estetik funksiyasini ta’minlashda intonatsiyaning, uning tarkibiy elementlari hisoblanuvchi urg‘u va pauzaning ahamiyati katta.

Intonatsiya tarkibida pauza yoki to‘xtamning vazifasi tashqi tomondan jumlani intonatsion butunliklarga bo‘lish, ya’ni “davrlashtirish” bilan belgilansa, ichki tomondan, jumla mazmunini tashkil etuvchi tema-rematik munosabatlarni yuzaga chiqarish bilan belgilanadi. “Bunday holatda poetik fikr asosli, muayyan maqsadga xoslangan holda o‘z ifodasini topadi”[8.26]:

Bir qiz / yolg‘iz //
Yulduz sanar // shu tobda /,
Yulduzlar bolishga / to‘kila boshlar //
(“Meni eslaysanmi”, 8-bet.)

She’rda aks ettirilgan ruhiy kechinma, iztirob konnotativ ma’no yuklangan lug‘aviy birliklarni qo‘llash orqaligina emas, balki she’rni intonatsion davrlashtirish orqali ham o‘z ifodasini topgan. Chunki intonatsiya lirik qahramon xarakterini ochib beruvchi eng muhim vositadir.

Har qanday jumla fonetik jihatdan segmentlarga ajratilishi mumkin. Segmentlarga ajratish intonatsiya, xususan, pauza vositasida amalga oshiriladi. Natijada fraza, takt, fonetik so‘z, bo‘g‘in kabi segment birliklar hosil bo‘ladi. Ushbu segment birliklarning hosil bo‘lishi adabiyotshunoslikda intonatsion davrlashtirish[9.16.] deb atalib, davrlashtirishdan hosil bo‘lgan birliklarning har biri poetik matnning mazmuniy-pragmatik xususiyatlarini yuzaga chiqarishda, uning badiiy-estetik xarakterini ochib berishda alohida o‘rin tutadi. Xususan, adabiyotshunos olim T.Boboyevning e’tirof etishicha, “She’r intonatsiyasi intonatsion davrlar (ikki nuqta o‘rtasidagi mustaqil va tugal jumla) (ya’ni, fraza – G.H) va ular tarkibiga kiruvchi intonatsion bo‘laklar (intonatsion davr ichidagi intonatsion jihatdan mustaqil bo‘lmagan va ikki pauza o‘rtasida kelgan nutq birligi) (takt – G.H) bilan izohlanadi” [1.423].

Poetik matnning jumla qurilish xususiyatiga ko‘ra boshqa sintaktik birliklar kabi shunchaki sintaktik hodisa emas, balki ritmik-sintaktik hodisa hisoblanishi ham undagi intonatsion davrlashtirish spetsifikasi bilan bog‘liqdir.

Poetik matnning ma’no qirralarini ochishda urg‘uning o‘rnini ham alohida qayd etish lozim. O.Tursunova Sirojiddin Sayyid qalamiga mansub:

Anor yuzlaringga
ne bo‘ldi, anor?
Senga kim bunchalar
tikildi, charos?
Nega bir yonog‘ing
oldir, shaftoli?

*Gilos lablaringdan
kim o'pdi, gilos?*

misralaridagi *Anor* yuz o'xshatishi va *anor* undalmasi, *gilos lab* o'xshatishi va *gilos* undalmalarida garchi ramziy ifoda bo'lsa ham, urg'u orqali ma'no farqlanishini ta'kidlagan holda, "Poetik matnda o'xshatishlar, ko'chimlar va turli uslubiy vositalarning ifodasiga urg'u katta ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun bunday birliklarning leksik-semantik tahlilidan avval fonopoetik xususiyatini yoritish ahamiyatli" [8.34.]ekanligini e'tirof etadi.

Fonetik birliklarning poetik imkoniyatlari nafaqat intonatsiya vositasida, balki unli va undosh tovushlarning jumla tarkibidagi kombinatsiyalari, xususan, fonetik takrorlar: assonans, alliteratsiya, anafora; tovushlar simvolizmi (onomatopeya), geminatsiya, unlilarni cho'zish kabi hodisalar yordamida ham amalga oshiriladi. Bular haqida tadqiqotimizning keyingi bobida batafsil ma'lumot beriladi.

Ko'rinadiki, zamoniy tilshunoslikda tilning funksional aspekti dolzarb muammolardan hisoblanadi. Bunda turli tipdagi matnlarning fonetik tavsifiga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Chunki badiiy matn yaxlitlik, butunlik sifatida qaralar ekan, uni tashkil etuvchi birliklarning hamda ularning funksiyalashuvining alohida tadqiq etilishi murakkab butunlikni to'laqonli tavsiflash imkonini beradi. Shu jihatdan olib qaralganda, poetik matn tahlilida matnni tashkil etuvchi har bir elementning, xususan, fonetik birliklarning poetik imkoniyatlarini hisobga olish muhim va zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бобоев Т. Адабиётишунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
2. Джусупов М., Сапарова К. Фоностилистика: рождение дисциплины, функционирование, типологическое разнообразие проявления // Ўзбекистонда хорижий тиллар, 2021, – №3. – Б. 306-316.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1981. – 183 с.
4. Жинкин Н.И. Взаимоотношения компонентов интонации в речи и в музыке. – Сб. Проблемы структурной лингвистики 1982. – Москва: Наука, 1984.
5. Кравец Т.В. Фоностилистика и фоносемантика как основные направления прикладной лингвистики // Обучение иностранному языку студентов высших и средних образовательных учреждений на современном этапе. Материалы Всероссийской научно-методической видеоконференции (с международным участием) 16 января 2015 г. Благовещенск Издательство АмГУ 2015. – С. 136-142.
6. Мирзо Иқбол. Кўзларингга термулсайдим. – Тошкент: Sharq, 2020. – 248 б.
7. Набиева Д. Интонациянинг тил тизимидаги ўрни / Нутқ маданияти ва ўзбек тилишунослигининг долзарб масалалари. Проф. А.Нурмонов хотирасига бағишлаб ўтказилаётган регионал семинар материаллари. –Андижон. – 244 б.
8. Турсунова О. Ўзбек тили фонетик бирликларнинг поэтик имкониятлари: Филол. фан. фалс. док. ... (PhD) дисс. – Фаргона, 2019. – 132 б.
9. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1962. – Б. 16.
10. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 58.
11. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Монография. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 244 с.